

Desenvolupament i Ordenació dels Paisatges Rurals i Urbans 2015/2016

Codi: 102833

Crèdits: 6

Titulació	Tipus	Curs	Semestre
2501915 Ciències Ambientals	OT	4	0

Professor de contacte

Nom: Nuria Valdovinos Perdices

Correu electrònic: Nuria.Valdovinos@uab.cat

Utilització de llengües

Llengua vehicular majoritària: català (cat)

Prerequisits

Per a cursar l'assignatura cal haver aprovat les següents assignatures:

Medi Ambient i Societat

Cartografia i Fotointerpretació

Administració i Polítiques Ambientals

Gestió i Planificació dels Recursos i del Territori

Així mateix es recomana cursar les següents assignatures:

Modelització i Anàlisi de la Informació Geogràfica

Avaluació Ambiental de Plans i Programes

Objectius

Contextualització

L'assignatura Desenvolupament i Ordenació dels Paisatges Urbà i Rural es programa en el Pla d'Estudis del Grau de Ciències Ambientals responnent sobretot a una demanda concreta del Col·legi d'Ambientòlegs, fruit de la necessitat que s'ha generat en els darrers anys en el si de la professió d'atendre convenientment qüestions relacionades amb el paisatge. Els encàrrecs professionals o les sortides professionals dels ambientòlegs, tant des del punt de vista tècnic com de la gestió, no només tenen que veure amb el tractament dels recursos hídrics, energètics, de l'aire, la vegetació, el sòl i el seu règim jurídic... cal resoldre també el problema del paisatge.

Quina circumstància ha generat aquesta demanda de formació acadèmica sobre temàtica de paisatge? Segurament hi ha dos motius i que són les dues cares d'una mateixa moneda. Per una banda, la gran preocupació pel paper que juguen les dinàmiques econòmiques, productives, urbanístiques i l'impacte que aquestes suposen sobre la natura i els ecosistemes, sobre els espais oberts, l'espai públic i, en general, sobre els nostres entorns. Però també, i per una altra banda i com a reacció a la circumstància anterior, la necessitat d'intervenir sobre el territori per tal de salvaguardar, de revaloritzar, de retornar i de fomentar la dignitat dels llocs, fruit d'una preocupació i sensibilitat sobre l'estat dels nostres entorns. Es podria pensar que el paisatge, davant les actuals problemàtiques socials, econòmiques, podria semblar una qüestió de segon ordre i, fins i tot podria semblar una frivolidat, pensant erròniament que només es tracta d'una qüestió d'estètica. En canvi,

malgrat l'actual etapa de crisi, el paisatge continua estant en el camp de les preocupacions dels ciutadans, si es vol d'una manera latent, o més o menys explícita, a través, per exemple, de mobilitzacions socials a l'entorn de la defensa de determinats entorns, les plataformes de defensa del territori (ens en sonaran a tots nosaltres manifestacions com *salvem la Platja Llarga*, *salvem l'Horta*, *salvem la pedra seca*, *salvem els camins de ronda*, *salvem Pinya de Rosa*, *salvem el Parc de l'Estació*, *salvem el Delta del Llobregat*, *aturem Eurovegas*...). Unes manifestacions que són en el fons reaccions d'inquietud, la inquietud que suscita la transformació accelerada dels nostres entorns i la visió que aquests provoquen un cop han estat transformats. Una transformació que es realitza a costa dels valors que aquests contenen, ja sigui de caràcter ambiental, patrimonial, estètic, simbòlic o econòmic. Hi ha una manca d'identificació sobretot amb aquells entorns que presenten un estat molt gran de degradació, espais percebuts com a obsolets, alterats, espectrals, devastats després del cicle immobiliari: el culs de sac, autopistes i aeroports buits, rotondes, la inserció equivocada del verd urbà, la manca de definició de la interfase urbana forestal, o la urbana rural. Prolifera paisatges simplificats en perdre la seva complexitat interna, que presenten una estructura de difícil llegibilitat, uns entorns que són percebuts amb una sensació de desconcert i desordre, que susciten repulsió o decrepitud essent valorats com a paisatges mediocres, banalitzats, homogeneïtzats, uniformitzats, sense qualitat, originalitat, singularitat o idiosincràsia. Sorgeix així la necessitat de regenerar aquests espais, de dotar-los de personalitat, de convertir aquells paisatges anodins en paisatges referencials amb els que els ciutadans puguin dialogar i identificar-se.

Però el paisatge no només identifica aquelles imatges de postal o de calendari, aquelles parts del territori de característiques excepcionals o singulars, aquells paratges arquetípics o emblemàtics, bé sigui per les seves morfologies, vegetació o biodiversitat, que certament mereixen especial consideració acabant obtenint una protecció jurídica específica. El paisatge també són aquells àmbits que no tenen una aura especial de qualitat ni un estatus de protecció, sinó més aviat aquells escenaris que formen part de la vida quotidiana dels ciutadans, i que es tracta d'espais ordinaris, espais domèstics, laborals, recreatius, esportius, agraris, rurals, forestals, urbans, aquells que, precisament, estan a la base de l'experiència viscuda de manera habitual per part de la població.

El paisatge, per tant, és fruit d'una major preocupació i sensibilitat sobre la manera en que la societat té de relacionar-se amb el seu entorn. La seva vindicació no té exclusivament un caràcter d'embelliment ni cosmètic, sinó també ètic, de voler incidir, de voler intervenir, amb criteris d'eficàcia i sostenibilitat sobre l'entorn, de dotar de caràcter i personalitat al nous paisatges que s'esdevindran, de restablir la connexió amb els paisatges acabats de transformar o de generar, de preservar aquells que mantenen uns valors singulars.

El paisatge com a matèria curricular en el Grau en Ciències Ambientals té present quatre elements sobre els quals s'articulen els ensenyaments:

a) el debat, que no només se situa en l'arena civil, també concita l'àmbit acadèmic i professional, i està present en l'esfera política.

b) el seu reconeixement jurídic i normatiu (el Conveni Europeu del Paisatge, de la Llei 8/2005 i Reglament de protecció, gestió i ordenació del paisatge i, fins i tot, s'ha creat un organisme, l'Observatori del Paisatge). Aquest marc legal expressa i estableix, entre altres qüestions, el dret individual i social del paisatge al ser considerat un element d'identitat, un factor fonamental de qualitat de vida però, també, un factor de desenvolupament econòmic, social i cultural. El paisatge s'entén que pot esdevenir per si mateix un recurs productiu, un recurs de valorització i de promoció econòmica, social i cultural d'un determinat territori (allò que s'ha vingut a denominar *el branding* o el *marketing* territorial mitjançant la creació de marques territorials) i, per tant, un factor de competitivitat del territori (es pot reflexionar, per plantejar dos exemples, sobre el paper que juga el Parc Gaudí a la Barcelona dels fluxos turístics o, en el cas del Priorat, la viticultura com a activitat arrelada i que identifica un territori però també, com a paisatge formant part d'una estratègia planificada de valorització territorial). Des d'aquestes instàncies a més es plantegen objectius de sensibilització, educació i formació per tal de generar un canvi d'actitud social envers el paisatge i es defineixen tota una sèrie d'instruments que promouen la integració de principis generals, estratègies, criteris paisatgístics en el planejament tant de caràcter territorial, com urbanístic i sectorial.

c) Una variable imprescindible en l'ordenació del territori i en l'urbanisme i, per tant, en les polítiques d'ordenació del territori, de gestió del medi ambient i de protecció del patrimoni. La consideració de criteris paisatgístics esdevé fonamental en l'avaluació ambiental de la planificació territorial i urbanística, plans sectorials, etc. D'altra banda, els instruments d'ordenació territorial han d'integrar principis, estratègies i criteris

paisatgístics i seguir les directrius dels catàlegs i les unitats de paisatge. Hi ha territoris que han elaborat catàlegs, cartes o projectes de gestió del paisatge de manera concertada. Una activitat que implica promoure actuacions de tipus transversal, treball interdisciplinari i multiprofessional.

c) una pràctica professional. Des del punt de vista de les sortides professionals dels ambientòlegs el paisatge és un exercici que indueix plantejar-se dues qüestions principalment. Per una banda, decidir quins valors i en quins termes caldria definir la qualitat dels paisatges, la seva valoració, conservació, restauració o la necessitat de crear-ne de nous. Per una altra banda, avaluar els principals impactes paisatgístics, plantejar mesures i resolució de problemàtiques i conflictes a l'entorn de la preservació, gestió i integració paisatgística.

L'assignatura Desenvolupament i Ordenació dels Paisatges Urbà és una assignatura optativa contemplada al 4t curs pel Pla d'Estudis. S'integra en la matèria "Geografia per a les Ciències Ambientals". L'assignatura ofereix als estudiants del Grau de Ciències Ambientals l'oportunitat de ser formats tant en els aspectes acadèmics com tècnics relacionats amb la protecció, gestió i ordenació del paisatge, i d'una manera més específica, en els paisatges urbans i rurals. L'assignatura pren com àmbit principal de referència Catalunya.

Objectius Generals

Els ensenyaments de grau en matèria d'ordenació i desenvolupament dels paisatges urbans i rurals es plantegen quatre objectius bàsics:

1. Familiaritzar l'estudiant amb la noció de paisatge i les seves diferents valències. Saber mirar i apreciar l'entorn a través d'aquest filtre, a través d'aquesta nova mirada. El paisatge no es redueix només al conjunt d'elements biòtics i abiòtics, a una morfologia determinada o escenografia concreta, sinó que la base de l'existència del paisatge és la seva percepció, subjectiva i col·lectiva i per tant és producte d'unes sensibilitats que validen amb arguments la seva existència, això si atribuïnt valor de paisatge a uns àmbits i discriminant d'altres.
2. Introduir l'estudiant en el coneixement dels fonaments teòrics que hi ha al darrere de la noció de paisatge. Una mirada que s'ha format a través d'uns quants segles, al llarg de l'evolució del pensament sobre les relacions societat-natura. Són diverses les disciplines i àrees de coneixement acadèmiques i també diferents postures ideològiques que han fet del paisatge no només el seu camp d'estudi, de reflexió sinó també d'actuació. Hi concorren especialistes d'àmbits disciplinaris i professionals diversos: geògrafs, enginyers agrònoms i forestals, ecòlegs, artistes plàstics, fotògrafs, sociòlegs, psicòlegs, filòsofs, gestors turístics. Per tant, convé conèixer les diferents perspectives del paisatge.
3. Donar a conèixer l'estudiant els processos, dinàmiques i mecanismes generals de la transformació dels paisatges urbans i rurals
4. Introduir l'estudiant en la pràctica del paisatge com a tècnica professional. Això remet a conèixer els instruments, mètodes, modalitats d'intervenció, legislació i figures normatives i polítiques de reconeixement, gestió, sensibilització i concertació del paisatge: polítiques, plans, ordenances, cartes del paisatge, catàlegs del paisatge, guia d'integracions paisatgístiques, informes d'impacte i integració paisatgística, iniciatives, projectes, convenis, consorcis, contractes de custòdia del territori, etc.

Objectius Específics

Al finalitzar el curs l'alumne haurà de ser capaç de:

1. Identificar les variables físiques, ecològiques i humanes bàsiques que interactuen en els paisatges urbà i rural i les seves dinàmiques
2. Adquirir les habilitats tècniques i metodològiques per avaluar l'impacte en el paisatge de qualsevol tipus d'actuació en el territori
3. Conèixer els principis i instruments jurídics que tenen vigència davant de qualsevol proposta d'intervenció i afectació del paisatge
4. Adquirir les habilitats tècniques i metodològiques per a dissenyar propostes i alternatives d'integració paisatgística per a qualsevol tipus d'actuació en el territori
5. Conèixer les criteris paisatgístics (físics, morfològics, funcionals, jurídics, etc.) per poder avaluar adequadament diferents alternatives sobre qualsevol actuació i intervenció en el territori i el capacitar per a la presa de decisions davant les diferents opcions i alternatives proposades

Competències

- Analitzar i utilitzar la informació de manera crítica.
- Demostrar iniciativa i adaptar-se a problemes i situacions nous.
- Demostrar interès per la qualitat i la praxi de la qualitat.
- Demostrar un coneixement adequat i utilitzar les eines i els conceptes de les ciències socials més rellevants en medi ambient.
- Transmetre adequadament la informació, de forma verbal, escrita i gràfica, i utilitzant les noves tecnologies de comunicació i informació.
- Treballar amb autonomia.
- Treballar en equip desenvolupant els valors personals quant al tracte social i al treball en grup.

Resultats d'aprenentatge

1. Analitzar i interpretar els problemes ambientals per aprofundir en la diagnosi territorial i en els canvis al paisatge.
2. Analitzar i interpretar problemes ambientals per a la planificació territorial.
3. Analitzar i utilitzar la informació de manera crítica.
4. Conèixer les principals característiques del denominat canvi global.
5. Conèixer les principals dinàmiques territorials i del paisatge a Catalunya i Espanya.
6. Demostrar iniciativa i adaptar-se a problemes i situacions nous.
7. Demostrar interès per la qualitat i la praxi de la qualitat.
8. Emprendre les relacions espacials a diferents escales territorials a través de les relacions entre natura i societat, en l'àmbit de la planificació territorial.
9. Reconèixer i explicar les relacions espacials, a diferents escales territorials, de la diversitat física, econòmica, social i cultural dels territoris.
10. Transmetre adequadament la informació, de forma verbal, escrita i gràfica, i utilitzant les noves tecnologies de comunicació i informació.
11. Treballar amb autonomia.
12. Treballar en equip desenvolupant els valors personals quant al tracte social i al treball en grup.
13. Valorar els canvis al paisatge a través de les relacions espacials a diferents escales territorials a través de les relacions entre natura i societat.

Continguts

- 1. La noció de paisatge. Representacions, imaginaris, experiències**
- 2. Els paisatges rurals: atributs, valors, dinàmiques de canvi i impactes paisatgístics**
- 3. Els paisatges urbans: atributs, valors, dinàmiques de canvi i impactes paisatgístics**
- 4. El paisatge com a projecte i la política del paisatge: instruments i modalitats d'intervenció**

Metodologia

Les activitats docents de l'assignatura s'estructuren de la següent manera:

Classes de teoria

Classes magistrals: exposicions per part del professor incentivant el debat i la participació dels estudiants

Exercicis dirigits a l'aula: sessions de treball cooperatiu per tal d'il·lustrar i complementar l'exposició d'alguns temes

Exposició dels estudiants: presentació per part dels estudiants dels resultats del treball en grup

Classes de problemes

Resolució de casos pràctics: sessions de treball cooperatiu que requeriran una preparació prèvia. Es tracta d'exercicis curts proposats a classe basats en estudis de casos que consistiran en explorar i revisar microprojectes de parcs i jardins, de millora paisatgística, de rehabilitació de boscos, de recuperació d'espais obsolets i àrees marginals, documents de bones pràctiques, etc.

Treball en grup: per grups, els estudiants elaboraran un treball que té com a objectiu aprendre la metodologia dels estudis d'impacte i d'integració paisatgística. Els estudis d'impacte i d'integració paisatgística són documents tècnics que contenen una sèrie d'especificacions tècniques i estan destinats a considerar les conseqüències que té sobre el paisatge l'execució d'actuacions, projectes d'obres o activitats i a exposar els criteris adoptats per a la seva integració.

Activitats formatives

Títol	Hores	ECTS	Resultats d'aprenentatge
Tipus: Dirigides			
Classes magistrals (classes de teoria)	30	1,2	1, 2, 3, 4, 5, 9, 13
Exercicis dirigits a l'aula (classes de teoria)	1,5	0,06	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13
Exposicions dels alumnes (classes de teoria)	3,5	0,14	1, 2, 3, 6, 7, 10, 11, 13
Resolució de casos pràctics (classes de problemes)	20	0,8	1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13
Tipus: Supervisades			
Treball en grup	12,25	0,49	1, 2, 3, 6, 7, 10, 12, 13
Tutories en grup	5	0,2	1, 2, 3, 6, 7, 10, 13
Tipus: Autònomes			
Cerca d'informació	15	0,6	3, 6, 7, 11, 12
Estudi personal	31	1,24	1, 2, 3, 4, 5, 9, 11, 13
Lectura	30	1,2	1, 2, 3, 4, 5, 9, 11, 13

Avaluació

L'assignatura s'avaluarà d'acord amb els següents exercicis previstos:

Exàmens (50%)

Treball en grup (40%)

Participació (10%)

Es realitzarà una avaluació continuada de dos exàmens parcials. Està prevista una reavaluació final que consistirà en l'examen dels continguts teòrics

La participació serà avaluada a partir de valoracions com l'assistència a classe, l'entrega puntual dels exercicis proposats i la participació en els debats a classe

Activitats d'avaluació

Títol	Pes	Hores	ECTS	Resultats d'aprenentatge
exàmens	50%	1,75	0,07	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11
Participació	10%	0	0	2, 6, 7, 9, 10, 11, 13
Treball en grup	40%	0	0	1, 2, 3, 6, 7, 9, 12, 13

Bibliografia**Bibliografia general bàsica**

- Amidon, Jane (2003), *Paisajes radicales. Reinventar el espacio exterior*, Barcelona, Art Blume.
- Arias Abellán, Jesús; Fourneau, Francis (eds.) (1998), *El paisaje mediterráneo*, Granada, Universidad de Granada.
- Arias Sierra, Pablo (2003), *Periferias y nueva ciudad. El problema del paisaje en los procesos de dispersión urbana*, Sevilla, Universidad de Sevilla.
- Batlle, Enric (2011), *El jardín de la metrópoli. Del paisaje romántico al espacio libre para una ciudad sostenible*, Barcelona, Gustavo Gili.
- Baudry, Jacques; Burel, Françoise (2002), *Ecología del paisaje: conceptos, métodos y aplicaciones*, Madrid, Mundiprensa.
- Baudry, Patrick; Paquot, Thierry (2003), *L'Urbain et ses imaginaires*, Pessac, Maison des sciences de l'homme d'Aquitaine.
- Bishop, Ian D.; Lange, Eckart (eds.) (2005), *Visualization in landscape and environmental planning: Technology and applications*, London, Taylor & Francis.
- Blake, James; James Blaque Associates (2013), *An Introduction to Landscape and Garden Design and Practice*, Farnham, Surrey, Burlington, VT, Ashgate.
- Busquets, Jaume; Cortina, Albert (cords.) (2008), *Gestión del paisaje. Manual de protección, gestión y ordenación del paisaje*, Barcelona, Editorial Ariel.
- Camporesi, Piero (1995), *Les Belles contrées: naissance du paysage italien*, Paris, Promeneur.
- Capel, Horacio (2002), *La morfología de las ciudades*, Vol I: Sociedad, cultura y paisaje urbano, Barcelona, Ediciones del Serbal.
- Copeta, C.; Lois, R. (eds.); (2009), *Geografía, paisaje e identidad*, Madrid, Editorial Biblioteca Nueva.
- Corbin, Alain (1993), *El territorio del vacío*, Barcelona, Mondadori.
- Corbin, Alain (1994), *Les Cloches de la terre: paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle*, Paris, Albin Michel.
- Cosgrove, Denis; Daniels, Stephen (eds.) (1989), *The Iconography of landscape: essays on the symbolic representation, design and use of past environments*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Delgado Viñas, Carmen; Juaristi Linacero, Joseba; Torné Fernández, Sergio (2012), *Ciudades y paisajes urbanos en el siglo XXI*, Santander, Express Publishing.
- Dowler, Lorraine; Carubia, Josephine; Szczygiel, Bonj (2005); *Gender and landscape: renegotiating morality and space*, London, Routledge.

- Egoz, Shelley, Makhzoumi, Jala; Pungetti, Gloria (2011), *The right to landscape: contesting landscape and human rights*, Farnham, Surrey; Burlington, VT, Ashgate.
- Garrabou, R.; Naredo, J.M. (eds.) (2008), *El paisaje en perspectiva histórica. Formación y transformación del paisaje en el mundo mediterráneo*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza.
- Gómez Alzate, Adriana; Londoño López, Felipe César (2011), *Paisajes y nuevos territorios (en red): cartografías e interacciones en entornos visuales y virtuales*, Rubí, Anthropos; Caldas, Colombia, Universidad de Caldas, Instituto de Investigaciones en Ciencias Sociales y Humanas.
- Grand-Carteret, John (1903-1904), *La Montagne à travers les ages: role joué par elle: façon dont elle a été vue*, Grenoble, H. Falque et F. Perrin.
- Howard, Peter (2011), *An Introduction to landscape*, Farnham; Burlington, VT, Ashgate.
- Jackson, John Brinckerhoff (2010), *Descubriendo en paisaje autóctono*, Madrid, Biblioteca Nueva
- Janowski; Ingold, Tim (2012), *Imagining Landscapes. Past, Present and Future*, Abingdon, Oxon; New York, Routledge.
- Jolivet, Catherine (2009), *Landscape, art and identity in 1950s Britain*, Farnham, Surrey, Burlington, VT, Ashgate.
- Latarjet, B.; Hers, F. (1989) *Paysages Photographies. En France les années quatre-vingt. La Mission Photographique de la Datar (1984-1989)*, Paris, Hazan.
- Latarjet, Bernard; Trülzsch, Holger (1985), *Paysages Photographies: la mission photographique de la DATAR: travaux en curs 1984/1985*, Paris, Hazan.
- Llop, Carles (2009), *Paisatges en transformació. Intervenció i gestió paisatgístiques*, Barcelona, Diputació de Barcelona.
- Luna, Toni; Valverde, Isabel (dir.) (2011), *Teoría y paisaje: reflexiones desde miradas interdisciplinarias*, Barcelona, Observatorio del Paisaje, Universidad Pompeu Fabra.
- Maderuelo, J. (2005), *El paisaje: génesis de un concepto*, Madrid, Adaba Editores.
- Maderuelo, Javier (dir.) (2006), *Paisaje y pensamiento*, Madrid, Adaba Editores.
- Maderuelo, Javier (dir.) (2008); *Paisaje y territorio*, Abada, Editores.
- Martínez de Pisón, Eduardo; Ortega Cantero, Nicolás (eds.) (2010), *Los valores del paisaje*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid.
- Martínez de Pisón, Eduardo; Tomás Ricard (2012), *Más allá del Everest. Las montañas escondidas de Asia. Del Amne Machin al Minya Konka*, Barcelona, Desnivel.
- Mata Olmo, Rafael; Tarroja Coscuella, Alexandre (coord.), (2006), *El paisaje y la gestión del territorio. Criterios paisajísticos en la ordenación del territorio y el urbanismo*, Barcelona, Diputación Provincial de Barcelona.
- Mata, Rafael; Doménech, Martí (2003), *El paisaje y la gestión del territorio*, Barcelona, Universidad Internacional Menéndez Pelayo de Barcelona, Diputación de Barcelona.
- Mitraisinovic, Miodrag (2006), *Total landscape, Theme Parks, Public Space*, Farnham; Burlington, VT, Ashgate.
- Moya Pellitero, Ana M^a (2011), *La percepción del paisaje urbano*, Madrid, Editorial Biblioteca Nueva.
- Navés i Viñas, Francesc et al. (2005), *Arquitectura del paisaje rural: de la Península Ibérica, Islas Baleares y Canarias*, Barcelona, Omega.
- Nogué i Font, Joan; Sala i Martí, Pere; Departamento de Política Territorial y Obras Públicas (eds.) (2010), *Catàleg de paisatge. Les Terres de Lleida*, Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departamento de Política Territorial y Obras Públicas.
- Nogué i Font, Joan; Sala i Martí, Pere; Departamento de Territorio y Sostenibilidad y Asociación Empresarial Química de Tarragona (eds.) (2012), *Catàleg de paisatge. Camp de Tarragona*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departamento de Territorio y Sostenibilidad.
- Nogué, J.; Puigbert, L.; Bretcha, G. (eds.) (2008), *Paisatge i salut*, Olot, Observatori del Paisatge.

- Nogué, Joan (2009), *Entre paisajes*, Barcelona, Àmbit.
- Nogué, Joan (ed.) (2008), *El paisaje en la cultura contemporánea*, Madrid, Biblioteca Nueva.
- Nogué, Joan; Puigbert, Laura; Bretcha, Gemma (eds.) (2009), *Indicadors de paisatge. Reptes i Perspectives*, Olot, Observatori del Paisatge de Catalunya, Barcelona, Obra Social de Caixa de Catalunya (Plecs de Paisatge; Eines 1).
- Nogué, Joan; Puigbert, Laura; Bretcha, Gemma (eds.) (2009); *Indicadors de paisatge. Reptes i perspectives*, Olot, Observatori del Paisatge de Catalunya.
- Nogué, Joan; Puigbert, Laura; Bretcha, Gemma, Losantos, Ágata (eds.) (2012), *Franges. Els paisatges de la perifèria*, Olot, Observatori del Paisatge (Plecs de Paisatge; Reflexions, 3).
- Ortega Cantero, Nicolás (coord.) (2004), *Naturaleza y cultura del paisaje*, Madrid, Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid.
- Pillet, Félix; Cañizares, María del Carmen; Raúl Ruiz, Ángel (eds.) (2010), *Territorio, paisaje y sostenibilidad: un mundo cambiante*, Barcelona, El Serbal.
- Roca, Zoran; Claval Paul; Agnew, John (2011), *Landscapes, identities and Development*, Farnham; Burlington, VT, Ashgate.
- Roger, Alain (2000), *Breu tractat del paisatge. Història de la invenció del paisatge*, Barcelona, La Campana.
- Rougerie, Gabriel; Beroutchachili, Nicolas (1991); *Géosystèmes et paysages: bilan et méthodes*, Paris, Armand Colin.
- Venturi Ferriolo, M. (2002), *Etiche del paesaggio. Il progetto del mondo umano*, Roma, Riunti.
- Wylie, John (2007), *Landscape*, Milton Park, Abingdon, Oxon; New York, Routledge.
- Zoido, Florencio; Venegas, Carmen (2002), *Paisaje y ordenación del territorio*, Junta de Andalucía, Fundación Duques de Soria.

Enllaços d'interès

www.catpaisatge.net (Observatori del paisatge)

www.gencat.cat (Departament de Territori i Sostenibilitat)

www.paysmed.net (El portal de los paisajes del Mediterráneo)